

نسب طفل شبیه‌سازی شده در نظام حقوقی اسلام^۱

محدثه معینی‌فر^۲

فریبا حاجی‌علی^۳

چکیده

حق انتساب طفل به پدر و مادر خود، یکی از اساسی‌ترین حقوق انسانی به شمار می‌رود که با ورود فن‌آوری‌های جدید تولیدمثل به چالش جدی کشیده شده است. شبیه‌سازی مولد انسان در این زمینه سؤالات بسیاری را به وجود می‌آورد. مقاله حاضر در پی پاسخ‌گویی به سؤالات و چالش‌های موجود در نسب‌شناسی طفل شبیه‌سازی شده است. در این راستا، تولیدمثل جنسی با منشأ دوگانه (پدر و مادر) در خصوصیات ژنتیکی طفل، و تولیدمثل شبیه‌سازی با منشأ واحد (پدر یا مادر) مورد مقایسه قرار می‌گیرند و علاوه بر این، جواز شبیه‌سازی در چارچوب رابطه زوجیت یا خارج از آن نیز مطرح می‌شود. هر کدام از فرض‌های موجود، نتایج متفاوتی به دست می‌دهد که نگارنده شقوق مختلف آن را در آرای فقهای شیعه و سنی بررسی می‌نماید و در پایان، آرای آن دسته از فقهای امامی را که معتقدند طفل شبیه‌سازی‌شده فاقد پدر است چون در یک تماس جنسی از نطفه پدر به وجود نیامده است، مورد انتقاد قرار می‌دهد و نیز دیدگاه فقهای اهل سنت را که طفل شبیه‌سازی‌شده در خارج از رابطه زوجیت را ولد الزنا تلقی می‌کند، منطقی نمی‌شمارد و لازم می‌داند که طفل مزبور حداقل به یکی از طرفین ملحق گردد تا از حقوق قانونی برخوردار شود.

واژگان کلیدی: گاه‌علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تولیدمثل، شبیه‌سازی، صاحب سلول، صاحب تخمک، نسب

رتال جامع علوم انسانی

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۷/۲۰؛ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۱۰/۱۹

۲- پژوهشگر و کارشناس ارشد فقه و حقوق خانواده

۳- دکترای فقه و حقوق اسلامی؛ استادیار و مدیر گروه فقه دانشگاه الزهراء

مقدمه

یکی از مسائل مستحدثه فقهی و حقوقی در عصر حاضر، تولد انسان شبیه‌سازی‌شده بدون رابطه جنسی میان زن و مردی است که طبیعت، شریعت، عرف و قانون ایشان را پدر و مادر طفل می‌شناسند.

طفلی که بدین طریق متولد می‌شود، از همان نخستین مرحله زندگی با حقوق شرعی و نهادهای قانونی ارتباط اجتناب‌ناپذیری پیدا می‌کند: حق هویت خانوادگی، پدر و مادر، انفاق، حضانت، توارث، محرمیت و ازدواج از جمله این مسائل است که باید در فقه اسلامی و به تبع آن در نظام حقوقی و قانونی، تدابیر لازم برای آن اندیشیده شود. در راستای این هدف، مقاله حاضر در سه مبحث ارائه می‌شود: مبحث نخست، تعاریف و مفاهیم مربوط به شبیه‌سازی و نسب را بررسی می‌کند و مبحث دوم، نظریات مختلف فقهای امامیه را در انتساب طفل شبیه‌سازی‌شده به پدر و مادر بررسی می‌کند و مبحث سوم آرای فقهای اهل سنت را به بحث می‌گذارد. پایان مقاله نیز مقایسه آرای ایشان را دربرمی‌گیرد تا چشم‌اندازهای حقوقی و قانونی مرتبط با بحث روشن گردد.

مبحث اول - تعاریف و مفاهیم

Klonloning شبیه‌سازی از کلمه یونانی Klon به معنای جوانه و ترکه چوب گرفته شده است، در لغت عبارت از بریدن، تکثیر کردن و قلمه زدن است (Illmensee, 2001, P.451 and Tong and SCNg, 2002, P.369).

شباهت شبیه‌سازی با قلمه زدن در این است که در این روش، عمل تولیدمثل، بدون انجام لقاح انجام می‌گیرد. اما اصطلاح شبیه‌سازی عبارت است از: «فرآیند تولید غیر جنسی گروهی از سلول‌ها، مولکول‌ها یا موجودات زنده را که همگی از نظر ژنتیکی مشابه نیای مشترک

باشند (محمدی، ۱۳۸۷، ص ۶۷). به بیان دیگر، شبیه‌سازی، تکثیر یک سلول یا به طور کلی یک ارگانیسم زنده بدون هر گونه تغییر در ژنوتیب آن است» (Brumby and Kasimba, 1987, P.199). البته در سطح مولکولی، شبیه‌سازی به مراحل گفته می‌شود که برای تولید چندین کپی از یک ژن منفرد یا قطعه‌ای از DNA طی می‌شود و در سطح سلولی این اصطلاح به معنای جداسازی فیزیکی یک سلول منفرد و تکثیر آن در محیط کشت بافت برای تولید جمعیتی از آن سلول‌ها، به کار برده می‌شود و در سطوح بالاتر اصطلاح «شبیه‌سازی موجود زنده» به کار برده می‌شود (محمدی، ۱۳۸۷، ص ۶۷). منظور از اصطلاح مزبور، کشت هسته سلول غیرجنسی انسان یا حیوان است که دارای کروموزوم کامل می‌باشد. کشت این هسته در سلول تخمک عاری از هسته جنس ماده صورت می‌گیرد و بارور کردن تخمک به روش‌های ویژه در رحم طبیعی یا مصنوعی است و منظور از آن، تشکیل موجود زنده‌ای است که از لحاظ شکل ظاهری دقیقاً مانند صاحب هسته سلول اولیه باشد (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۳: Guenin, 2005, P.241). به بیان ساده‌تر، کلونینگ به معنای «تولیدمثل و ایجاد موجودی مشابه نسخه اصلی به طریقه‌ای غیر جنسی» می‌باشد (Illmensee, 2001, P.451).

نسب هم از نظر لغوی به معنای قرابت، اصل، نژاد، خویشاوندی و پیوستگی بین دو شیء (انسان) است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «نسب»). همچنین نسب عبارت است از منتهی شدن ولادت شخصی به دیگری مانند پدر و پسر، یا ولادت دو شخص به شخص ثالث مانند دو برادر به یک پدر (نجفی، ۱۴۰۱، ج ۲۹، ص ۲۳۸). موضوع مقاله حاضر بررسی نسب و رابطه خویشاوندی طفل حاصل از شبیه‌سازی است.

مبحث دوم - نسب فرزندان حاصل از فرآیند شبیه‌سازی مولد در فقه امامیه

فقهای امامیه صرف نظر از فروض و حالت‌های مختلفی در این فرآیند

وجود دارد، نظرات خود را به شرح ذیل بیان می‌دارند:

۱- مسأله انتساب طفل شبیه‌سازی شده به پدر

در این باره دو دیدگاه از سوی فقها طرح می‌شود:

دیدگاه اول - عدم انتساب به پدر: عده‌ای از ایشان با استناد به تعریف عرف از نسب و تأیید آن از سوی شارع، معتقدند که طفل شبیه‌سازی شده، پدر ندارد.^۱ این گروه دلایل ذیل را برای اثبات نظر خود برشمرده‌اند:

- پدر عرفاً یعنی صاحب سلول جنسی، و در این مورد چنین سلولی وجود ندارد؛ پس این طفل اساساً از نطفه مرد نیست (جواهری، ۱۳۸۵، ص ۹۵). همان طور که در قرآن کریم^۲ معیار بنوت میان شخصی با شخص دیگر، خلقت از جزء او نیست، بلکه خلقت از اسپرم (منی) اوست (طباطبایی حکیم، ۱۴۲۰هـ، ص ۲۱-۲۲).

- ابوت فرع بر افراف منی است و زوجیت در این جا نقشی ندارد (جواهری، ۱۳۸۵، ص ۹۵).

- مرجع در تعیین نسب، عرف است نه چیز دیگر و شارع مقدس در ترتیب احکام آن، بر عرف اعتماد نموده است. بر ما واجب است که به علم حدیث برای درک این موارد رجوع کنیم؟ اما هیچ شکی نیست که حکم به اثبات نسب میان فرد شبیه‌سازی شده و اهداکننده سلول، تنها به خاطر تشابه و بدون تحقق ضوابط نسبی عرفی معهود درست نیست؛ بلکه بر ما لازم است که این تشابه را نادیده انگاریم و حکم به این امر دهیم که آنان با هم بیگانه‌اند و هیچ ارتباط نسبی باهم ندارند (طباطبایی حکیم، ۱۴۲۰هـ، ص ۲۲-۲۳).

۱- آیت الله حائری (سایت آیت الله حائری؛ ولی زاده و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۱۹۱)، جواهری (جواهری، ۱۳۸۵، ص ۹۵)، آیت الله مکارم شیرازی (علیان‌نژاد، ۱۳۸۰، ص ۲۷)، آیت الله موسوی اردبیلی (استفتاء مؤلف)، آیت الله بیات (شبیه‌سازی از نگاه اخلاق و شرع در جدیدترین اظهار نظر مراجع، ۱۳۸۱، ص ۱)، آیت الله سید محسن موسوی تبریزی (همان‌جا)، آیت الله حکیم (طباطبایی حکیم، ۱۴۲۰هـ، ص ۲۱-۲۲) از قائلان به این نظر هستند.

۲- تم جعل نسله من سلاله من ماء مهین (سجده، ۸).

البته قائلان این نظر، در همه فروض مطروح در شبیه‌سازی، طفل شبیه‌سازی شده را فاقد پدر دانسته‌اند، لیکن این نظر در جای خود محل مناقشه جدی است. زیرا به فرض که عرف، امروزه چنین تصویری از پدر دارد که در جای خود محل بحث است؛ اگر این فهم عرفی به زودی تغییر کند، در آن صورت باید به تبع عرف از این نظر دست برداشت. وانگهی به نظر نمی‌رسد ما دلیلی داشته باشیم که تحقق نسبت فرزندگی به «افراغ منی» باشد، هر چند غالباً چنین است. لیکن اگر فردی نزد حاکم شرع رفت و مدعی شد که به یاد نمی‌آورد هنگام آمیزش افراغ منی کرده باشد، آیا به صرف آن می‌تواند نفی ولد کند؟ این جاست که باید از این قیدهای زاید دست کشید (اسلامی، ۱۳۱۵، ص ۵۸) و تنها ملاک را همان فراش زوجیت و امکان الحاق دانست. به همین سبب، برخی از فقها در فرض وقوع، شخص شبیه‌سازی شده را به والدین یعنی پدر و مادر شرعی نه بیولوژیک خود، ملحق می‌سازند (همو، ص ۵۹)؛ یعنی معتقدند از نظر شرعی، برای تحقق ابوت، لازم نیست که احراز شود فرزند حتماً از «نطفه مرد» است. آنچه شرعاً موجب الحاق فرزند به پدر می‌شود، همان فراش است و بس. کافی است که فرزند در دایره زوجیت پدید آمده باشد و دلیلی برخلاف آن در دست نباشد، تا فرزند زوجین به شمار رود.

این قاعده چنان استوار است که حتی پدر نیز نمی‌تواند فرزند را از خود نفی کند. پس لازم نیست که فرزند لزوماً از نطفه پدر باشد و این مسأله احراز شود؛ بلکه معیار فراش زوجیت و امکان الحاق است و بس (همو، ص ۵۷).

دیدگاه دوم - انتساب به پدر: بعضی از فقها قائل به تفکیک میان فرض اول و دوم و فرض سوم شده‌اند و بر این اساس، قائلند در فرضی که سلول جسمی از مرد گرفته شود و در تخمک منفعل زن قرار داده شود، فرزند تنها به پدر ملحق می‌شود، نه مادر و گفته‌اند که در این جا فرزند

تنها از آن پدر است؛ زیرا وی محصول هسته سلول جسدی پدر است. از نظر آنان، اگر هسته از مادر باشد، وی تنها دارای مادر خواهد بود (اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۵۸)؛ زیرا آنچه با تکثیر شدن، رشد و نمو می‌کند، همان هسته نطفه است و سیتوپلاسم موجود پیرامون آن به منزله غذای آن هسته تلقی می‌شود^۱ (مؤمن، ۱۳۸۴، ص ۱۱۰). همچنین عده‌ای از این گروه، میان اهدای سلول از سوی زوج و فرد بیگانه فرقی نگذاشته‌اند و در هر دو صورت، طفل را دارای پدر دانسته‌اند^۲. این گروه دلایل زیر را برای نظر خویش اقامه کرده‌اند:

- استناد به صحیحه محمد بن مسلم که درباره مسأله زنی با دختری بود که موجب بارداری دختر شد و در آن حکم به الحاق فرزند به پدرش شد. همان‌طور که در روایت دیگر آمده است: «انما الولد للصلب و المراه و عاء» (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۵۷).

- در مشروع بودن این پدر یا مادر، عقد شرعی شرط نیست؛ زیرا عقد شرعی در جایی لازم است که فرزند از طریق تلقیح سلول‌های جنسی به دنیا بیاید. بدین ترتیب نسب این طفل از هر جهت روشن می‌شود و با اطلاق ادله نسب، تمام احکام نسب بر او مترتب می‌شود. فرض انصراف ادله نسب به نسب حاصل از ازدواج طبیعی، انصراف بدوی ناشی از آن است که در عصر صدور روایات، تنها از این طریق نسبت برقرار می‌شده است (حائری، ۱۳۸۷، ص ۴۴؛ محسنی، ۱۳۸۲، ص ۴۱۰). اما آیت الله شیرازی شبیه‌سازی را تنها میان زوجین، شرعی می‌دانند و طفل حاصل از این

۱- آیت الله مؤمن (مؤمن، ۱۳۸۴، ص ۱۱۲) و آیت الله بجنوردی (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۱، ص ۲۸۲-۲۸۳) از این نظر تبعیت می‌کنند.

۲- از جمله ایشان می‌توان به آیت الله موسوی سبزواری (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۵۷)، آیت الله حائری (حائری، ۱۳۸۷، ص ۴۴) و آیت الله مکارم شیرازی در نظر اخیر ایشان (استفتاء مؤلف) اشاره نمود.

فرآیند را ولد شبهه می خوانند (شبستری، ۱۳۸۶، ص ۱۲۸؛ ولی زاده و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۱۹۱).

اما عده‌ای دیگر از این گروه، علاوه بر این که صاحب سلول را پدر طفل می دانند، برای این طفل قائل به وجود مادر نیز شده‌اند و تنها وی را منتسب به پدر یا صاحب سلول نمی دانند.^۱ البته ذکر این نکته نیز خالی از ضرورت نیست که در صورتی که صاحب سلول، تخمک و رحم، یک زن باشد، قطعاً آن طفل فاقد پدر است، مثل ولد لعان. در فقه آمده است که پس از انجام لعان میان زوج و زوجه با شرایط شرعی، ولد از زوج شرعاً نفی می شود و فرزند شرعاً بدون پدر است. در این صورت تفاوتی ندارد که زن شوهر داشته باشد یا خیر (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۵۹).

البته همان طور که در ذیل نظریه اول گفته شد، می توان از طریق قاعده فراش، این طفل را به پدرش ملحق نمود.

۲- مسأله انتساب طفل شبیه سازی شده به مادر

در شبیه سازی انسانی تعدد عنوان مادری میان صاحب رحم، صاحب تخمک و صاحب سلول مطرح می گردد. بر این اساس تعدد و گوناگونی نظرات بیشتر به چشم می خورد. علما و فقهای شیعه در این زمینه دو دیدگاه اصلی است:

- **انتساب به مادر:** این دیدگاه، خود به دو دیدگاه متفاوت تقسیم می شود:

۱- **عدم تعدد عنوان مادری:** این گروه، بین حالات مشارکت و عدم مشارکت زنان متعدد فرق نگذاشته و نظریات ذیل را اتخاذ نموده اند.

۱- از جمله این فقها می توان به آیت الله جناتی (گفت و گو با حضرات آیات: مؤمن، جناتی و معرفت، ۱۳۸۵، ص ۲۱)، آیت الله معرفت، آیت الله عزالدین زنجانی (همان، ص ۲۶)، آیت الله تسخیری (تسخیری، ۱۳۸۱، ص ۲۷)، آیت الله سیستانی (شبستری، ۱۳۸۶، ص ۱۳۶) و آیت الله موسوی سبزواری (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۵۹) اشاره نمود.

الف - انتساب به صاحب رحم: عده‌ای از فقها در فرآیند شبیه‌سازی، صاحب رحم را مادر طفل به حساب می‌آورند^۱. البته این نظر، تمام نیست، زیرا بدون شک از نظر عرف، مادر حقیقی، زن صاحب تخمک است. معیار مادری در میان عقلا روشن است و آن این است که نطفه از تخمک او باشد؛ همان‌گونه که پدر کسی است که فرزند از سلول‌های او به وجود می‌آید. آیه‌ی ۲ سوره مجادله^۲ نیز بر غیر از این دلالت ندارد. ظاهر سیاق آیه درصدد تعریف مادر به صورت تبعیدی نیست، بلکه در مقام بیان این نکته است که مادر حقیقی برای مردی که زن خود را ظاهر کرده، مادری است که او را به دنیا آورده است، نه زنی که او را ظاهر کرده و گمان می‌کند همانند مادر او است (حائری، ۱۳۸۷، ص ۴۰-۴۱).

انتساب به صاحب تخمک: گروهی از فقها ملاک مادر بودن را همچون ملاک پدر بودن می‌دانند و در نتیجه، مادر کسی جز صاحب تخمک نمی‌باشد^۳. بنابراین، از نظر این فقها، در جایی که صاحب سلول و صاحب تخمک متفاوت هستند، صاحب تخمک، مادر طفل شبیه‌سازی شده محسوب می‌شود.

ب - انتساب به صاحب سلول: از نظر این عده، صاحب سلول در واقع [چه مرد باشد و چه زن] والد آن طفل به حساب می‌آید. آیت الله معرفت و آیت الله مؤمن جزو این گروه هستند که برای نظر خویش چنین استدلال می‌کنند:

اولاً- عرف، صاحب سلول را پدر یا مادر طفل به شمار می‌آورد و در

۱- آیت الله موسوی اردبیلی (پاسخ به استفتاء مؤلف)، آیت الله نوری همدانی (پاسخ به استفتاء مؤلف) از این نظر تبعیت می‌کنند.

۲-...إن أمهاتهم إلا اللاتی ولدنهم...

۳- فقهای زیر بر این نظر هستند: آیت الله صانعی (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۲، ص ۲۹۶)، آیت الله حائری (شبستری، ۱۳۸۶، ص ۱۲۲) و آیت الله سیستانی (همو، ص ۱۲۶).

منابع فقهی (آیات مربوط به خلقت انسان از آب یا نطفه و سایر آیات که اشاره به مشتقات ولادت مثل والدین، مولود له و والدات دارد و احادیث معتبر) دلیلی مبنی بر نفی این موضوع وجود ندارد. پس در این جا می‌توان به فهم عرف اعتماد نمود و وی را والد طفل دانست (محسنی، ۱۳۸۲، ص ۴۰۹).
ثانیاً با رجوع به کتب لغت و کتب فقهی آشکار می‌شود که واژه «الام» به معنای اصل هر چیز است و این تعریف، بر زن صاحب تخمک که جنین را در رحم خود پرورش داده و از او متولد شده، صدق می‌کند و با توجه به معنای لغوی و تأیید شارع (زیرا شارع وضع ویژه ندارد) و عدم صدق زنا بر شبیه‌سازی، نسب شرعی میان آنان برقرار است (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۳۹).

۲- نظریه تعدد عنوان مادری: در این دیدگاه، آرای ذیل را در اطلاق نسبت مادری می‌توان مشاهده کرد:

الف - انتساب به صاحب رحم و صاحب سلول با هم: آیت الله جناتی صاحب سلول را مادر طفل شبیه‌سازی شده و صاحب رحم را مادر رضاعی او می‌دانند. البته آیت الله مکارم شیرازی نیز در نظر اخیر خود چنین مطلبی را بیان نموده است (استفتاء مؤلف)؛ در نقد این نظر باید گفت:
عده‌ای با دو مقدمه درصدد اثبات نظر فوق هستند:

مقدمه نخست: طبق اصل رضاع، اگر زنی بدون آن‌که طفل را در رحم نگه‌داری کند و آن را به دنیا آورد، فقط به او شیر داده باشد، بدون شک همین شیر دادن خویشاوندی رضاعی ایجاد می‌کند و جایگزین خویشاوندی نسبی می‌شود.

مقدمه دوم: تأثیری که مادر نگه‌دارنده در رشد گوشت و خون و استخوان طفل دارد، بسیار بیش‌تر از تأثیری است که در رشد آن از راه

۱ - گفت‌وگو با حضرات آیات: مؤمن، جناتی و معرفت، ۱۳۸۵، ص ۲۱.

شیردهی به وجود می‌آید. پس می‌توان ادعا کرد که از نظر عرف، تأثیر آن در ایجاد نسبت مادری، اولویت دارد.

پاسخ این ادعا آن است که تمام ملاک در ایجاد خویشاوندی رضاعی که جایگزین خویشاوندی نسبی است، رشد گوشت و بدن طفل از رضاع نیست، بلکه شرایط تبعیدی دیگر نیز دارد؛ مثلاً روایت صحیح السنند دلالت می‌کند که اگر زنی بدون زاییدن فرزندی شیرش جاری شود و با آن طفلی را شیر دهد، موجب محرمیت نمی‌شود. این حکم صریح صحیحه یونس بن یعقوب است. روایت موسی بن عمر بصری نیز به همین مضمون است، ولی از نظر سند کامل نیست.

همچنین، همه فقهای ما فتوا داده‌اند که شیری که از زنا تولید می‌شود، موجب محرمیت نمی‌شود. نیز نصوص کاملی در باب «ما یحرم بالرضاع» دلالت می‌کنند بر آن که ملاک محرمیت، شوهری است که شیر زن از اوست، نه خود زن (حائری، ۱۳۸۷، ص ۴۱-۴۴). آیت الله عزالدین زنجانی نیز طفل را به صاحب سلول و صاحب رحم هر دو منتسب می‌داند.^۱

ب - انتساب به صاحب تخمک و صاحب رحم با هم: عده‌ای دیگر از فقها، ملاک انتساب فرزند به مادر را هر دو عامل یعنی پیدایش فرزند از تخمک و دیگری حمل فرزند و ولادت وی از مادر می‌دانند، این گروه خود به سه دسته تقسیم می‌شوند:

دسته نخست جمع هر دو عامل را در کنار هم برای صدق عنوان مادری، لازم می‌دانند (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ، ص ۱۵۸).

دسته دوم هر یک را به تنهایی مادر محسوب می‌کنند: این گروه، معتقدند که هر دو زن برای طفل مادر محسوب می‌شوند. آیت الله فاضل لنکرانی از این نظر پیروی می‌کنند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۲، ص ۲۹۵).

۱ - گفت‌وگو با حضرات آیات: مؤمن، جناتی و معرفت، ۱۳۸۵، ص ۲۴.

دسته سوم معتقدند که هر دو، مادر عرفی هستند. این گروه معتقدند که اگر چه نتوان هر دو را مادر نسبی به حساب آورد، اما فرزند با هر یک از صاحب تخمک و صاحب رحم یک نوع ارتباطی دارد و هر دو را می‌توان به عنوان مادر رضاعی تلقی کرد (رضانیا معلم، ۱۳۸۳، ص ۳۲۰-۳۲۱).

ج - انتساب به صاحب تخمک و صاحب سلول با هم: این نظر متعلق به آیت الله صافی گلپایگانی (استفتاء مؤلف) است که پیش از این، ایشان قائل به نظریه عدم انتساب بودند.

د - انتساب به صاحبان هسته و سیتوپلاسم با هم: این دیدگاه اختصاصاً به آیت الله محمد شیرازی و آقای جواهری دارد (شبستری، ۱۳۸۶، ص ۱۳۰-۱۳۱). ایشان معتقدند مادر کسی است که فرزند از او و از تخمک او تولد یافته باشد، در این جا چون فرزند، تکوین یافته از هسته و سیتوپلاسم است، بنابراین صاحب هسته و صاحب سیتوپلاسم هر دو با هم مادر این فرزند خواهند بود. اگر بر ما اعتراض شود که عرف تعدد عنوان مادری را نمی‌پذیرد، پاسخ ما این است که عرف مفهوم را می‌پذیرد، ولی در تشخیص مصداق اشتباه می‌کند و خطای عرف در مصداق در صورت پذیرش مفهوم، اعتباری ندارد (جواهری، ۱۳۸۵، ص ۹۶). البته این نظر از سوی آیت الله مؤمن مردود شاخته شده است، زیرا زن صاحب سیتوپلاسم، تنها نطفه‌ای را که مربوط به آن پدر و مادر است، تغذیه نموده است و رحم وی جایگاه مناسب برای رشد و نمو و تغذیه کردن آن به وسیله رحم زن دوم و استفاده این نطفه از آن محل مناسبی بوده است، وگرنه صرف این- که سیتوپلاسم رشد نمی‌کند، بلکه به سان غذای مناسبی برای رشد نوزاد مزبور است، موجب نمی‌شود که این نوزاد فرزند این زن نیز باشد. ولی این که گفته می‌شود: «مادر، همان زن صاحب تخمک است و در این جا چون تخمک از دو زن به دست آمده، بنابراین هر دو، صاحب تخمک و مادر نوزادند و بدین ترتیب، نوزاد دارای دو مادر است، پس دارای اشکال

است»، ما تسلیم این گفته نمی‌شویم که معیار مادری، صرفاً تخمکی است که از زن گرفته شده است؛ بلکه رشد تخمک، معیار مادر شدن آن زن است و در این‌جا این معنا در مورد زن صاحب هسته قابل تحقق است، نه زن صاحب سیتوپلاسم (مؤمن، ۱۳۸۴، ص ۱۰۵-۱۰۶).

دیدگاه دوم - عدم انتساب به مادر: دیدگاه دیگری نیز از سوی بعضی فقها مطرح شده است که بر اساس آن، طفل شبیه‌سازی شده، فاقد هر گونه نسب است.^۱ دلایل این گروه به شرح زیر است:

۱- عده‌ای از فقها که صاحب تخمک را مادر می‌دانند، با استناد به دلیل زیر در این‌جا نظر به عدم انتساب به مادر می‌دهند:

عنوان مادری تنها برای صاحب تخمک محقق است و چون در شبیه‌سازی، طفل از تمام تخمک ایجاد نمی‌شود؛ بلکه تنها از جزئی از آن ایجاد می‌شود، پس منتسب به صاحب تخمک نیست و در نتیجه فاقد مادر است (طباطبایی حکیم، ۱۴۲۰ هـ ص ۲۲).

۲- عده‌ای دیگر از فقها معتقدند که صاحب رحم مادر است و بر این اساس، با استناد به آیه ۲ سوره مجادله، نظریه عدم انتساب به مادر را تقویت می‌نمایند. این گروه بر این اعتقادند که قید موجود در این آیه، حصر عنوان امومت را به ولادت از طریق طبیعی و عادی می‌رساند. پس چون فرد شبیه‌سازی شده از طریق طبیعی به دنیا نیامده، بنابراین مادری برای او وجود ندارد (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ ص ۱۴۰).

پاسخ: حق آن است که این آیه شریف در ارتباط با ظاهر نازل شده و این آیه در مقام بیان امومت تکوینی نیست که مادر طفل شبیه‌سازی شده به حساب می‌آید. البته لازم به ذکر است که می‌توان این آیه را حمل

۱- از جمله این فقهاء می‌توان به آیت الله مکارم شیرازی (علیان نژاد، ۱۳۸۰، ص ۲۷)، آیت الله حکیم (طباطبایی حکیم، ۱۴۲۰ هـ ص ۲۲-۲۳) و آیت الله موسوی تبریزی (شبستری، ۱۳۸۶، ص ۱۲۱) اشاره کرد.

بر امر شایع نمود. پس شبیه‌سازی، مانع از انطباق عنوان ولادت بر طفل شبیه‌سازی شده، پس از انتقال سلول به رحم مادر و به دنیا آمدن او نیست (موسوی سبزواری، ۱۴۲۳ هـ. ص ۱۴۰). بنابراین از نظر این عده، طفل شبیه‌سازی شده از نظر نسبی با کسی در ارتباط نیست.

مبحث سوم - نسب فرزندان حاصل از فرآیند شبیه‌سازی

مولد در فقه اهل سنت

علمای اهل سنت در این زمینه به صورت‌های دیدگاه‌های خود را بیان نموده‌اند. عده‌ای به طرح فرضیات پیچیده پرداخته و عده‌ای نیز به این امر پاسخ‌های در خور توجهی داده‌اند.

برخی از فقها شقوقی را مطرح ساخته‌اند که بسیار پیچیده است و خودشان از آن به عنوان «فقه افتراضی» یاد می‌کنند و کسانی را که این گونه مسائل را پیش می‌کشند، «ارأیتیون» می‌نامند؛ یعنی کسانی که کاری به عالم واقع ندارند و تخصص اصلی آن‌ها، طرح سناریوهای به اصطلاح «نیش غولی» است (اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۲۶۸).

برخی دیگر به این موضوع در مقالات خود اشاره کرده و یا در پاسخ استفتای پیروان خویش آن پرداخته‌اند و برخلاف گروه اول که فقط تئوری‌پردازی بدون دلیل نموده‌اند، با بیانی مستدل به حل مشکلات این مسأله نظر داشته‌اند.

برای دست یافتن به دیدگاه‌های علما و فقهای اهل سنت باید فرآیند شبیه‌سازی را به پنج حالت زیر تقسیم کرد:

حالت اول - صاحب سلول زوج باشد و محتویات سلول وی را در تخمک منفعل و سپس در رحم زوجه‌اش قرار دهند. در این حالت سه دیدگاه درباره انتساب به پدر وجود دارد:

۱ - برخی صراحتاً نظری نداده‌اند و به اهل توقف شهرت یافته‌اند مانند دکتر

علی غره‌دقی^۱.

۲- صاحب سلول پدر طفل شبیه‌سازی شده می‌باشد: زیرا محتویات ژنتیکی سلول ملحق به منی زوج است. در بیان دلایل این گروه باید گفت:
- برخی معتقدند که شباهت میان صاحب سلول و طفل شبیه‌سازی شده از آن جهت نیست که آنان دوقلو هستند؛ بلکه معتقدند که مرجع این شباهت در واقع انتقال محتویات ژنتیکی سلول زوج است که شامل ۴۶ کوروموزوم می‌باشد و این ۴۶ کوروموزوم در بدن زوج و طفل شبیه‌سازی شده وجود دارد، همان‌طور که در بدن پدر و فرزندهای دیگر موجود است^۲.

- عده‌ای با ارائه روش‌هایی برای انتساب طفل شبیه‌سازی شده به زوج از جمله قاعده فراش، شباهت قیافه و استلحاق، معتقدند که این حالت، نوعی از تلقیح است؛ زیرا همان اثری که از تلقیح اسپرم زوج در تخمک زوجه حاصل می‌شود، در این روش هم حاصل می‌شود (اشقر، ۱۴۲۲هـ ص ۲۸-۲۹).

۳- برخی معتقدند که ملحق به زوج نمی‌باشد و طفل فاقد پدر است: زیرا محتویات ژنتیکی سلول، ملحق به منی زوج نمی‌باشد (ممو، ص ۳۹).
از میان نظرات فوق، هر یک از علما و فقهای اهل سنت، یک دیدگاه را اتخاذ نموده‌اند، ولی بیشتر آنان انتساب طفل را به پدر (صاحب سلول) محقق دانسته‌اند. در این حالت، درباره انتساب طفل به مادر چهار نظر مطرح است:
۱- صاحب تخمک، مادر طفل است. زیرا منشأ انتساب طفل به مادرش یعنی تخمک در این حالت وجود دارد^۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱- الاستنساخ، ۲۰۰۶، يمكن الوصول على هذه المقالة في الموقع الإلكتروني:

<http://forum.janatin.com/t3303.3.html> (25 Sep 2010)

۲- طه، بدریه، ۲۰۰۹، الاستنساخ .. حل سحری لعقم الرجال، يمكن الحصول على هذه المقالة في الموقع الإلكتروني: <http://www.moheet.com/newsprint.aspx?nid=119559> (12 Feb 2009)

۳- عبدالله، عبدالله، ۲۰۰۹، الاستنساخ، يمكن الوصول على هذه المقالة في الموقع الإلكتروني: <http://egyig.com/Public/articles/ahkam/11/35819186.shtml> (13 Mar 2009)

۲- **زوجه صاحب تخمک و صاحب رحم مادر است.** انتساب طفل شبیه‌سازی شده به مادر، در صورتی محقق است که صاحب تخمک و صاحب رحم، هر دو زوجه باشد.^۱

۳- **صاحب رحم مادر طفل است:** زیرا تخمک منفعل (عاری از ماده ژنتیکی)، دیگر اثری در ولادت طفل ندارد، زیرا خالی از هر آنچه که برای انتساب لازم است، می‌باشد. بنابراین، تنها ملاک انتساب طفل به مادر در مسأله شبیه‌سازی همان ولادت است.^۲

۴- **زوجه، شبیه مادر رضاعی است** که طفل را با شیر خود پرورش می‌دهد. بنابراین، زوجه دارای تمام حقوق مادر رضاعی اعم از محرمیت و... به جز ارث می‌باشد.^۳

حالت دوم - صاحب سلول مردی بیگانه باشد. این طریقه حرام است و طفل حاصل از این فرآیند مثل ولد زنا و نامشروع است و به کس دیگری جز مادرش منتسب نمی‌باشد و بر زوج واجب است که وی را نفی کند؛ زیرا اختلاط انساب حرام است و قبول و رد زوج به رضایت او مرتبط نیست. هنگامی که این کودک در فراش او به دنیا می‌آید، رابطه نسبی با اصول و فروع خواهد داشت. بنابراین، جایز نیست که کسی را وارد در فراش خود نماید که عضوی از آن به شمار نمی‌رود (خادمی، ۱۴۲۵هـ، ص ۱۸۱). دلیل اتخاذ این نظر از سوی اهل سنت، حرمت مشارکت شخص سوم یا ثالث در فرآیند باروری است. تقریباً تمام فقهای اهل

۱- رأفت عثمان، محمد، ۲۰۰۳، *الحقوق الاسریة المترتبة علی الاستنساخ*، یمن الوصول علی هذه المقالة فی الموقع الانترنتی:

http://www.islamonline.net/servlet/satellite?pagename=Islamonline_Arabic_Ask(13 Mar 2009)

۲- أبو غده، عبد الستار عبد الکریم، ۲۰۰۳، *الاستنساخ من الزوجین و الاحکام التي تترتب علی نلک*، یمن الوصول علی هذه المقالة فی الموقع الانترنتی:

<http://www.e.cfr.org/ar/bo/4.doc> (15 Feb 2009)

۳- الاستنساخ، ۲۰۰۶، یمن الوصول علی هذه المقالة فی الموقع الانترنتی:

http://forum.janatin.com/t3303_3.html(25 Sep 2010)

سنت بر این نظر اتفاق دارند^۱.

حالت سوم - صاحب سلول زن باشد و نطفه در رحم زن دیگری گذارده شود. در این صورت چون مذکری در تولد طفل شبیه‌سازی شده، دخالتی ندارد پس طفل مزبور به مادرش منتسب است و فاقد پدر می‌باشد.

در این حالت در مورد منشأ انتساب طفل به مادرش چهار دیدگاه مطرح است:

۱- صاحب سلول، مادر است.^۲

۲- صاحب رحم، مادر است. برخی به استناد آیات ۲ سوره مجادله^۳ و آیه ۱۴ سوره لقمان^۴ صاحب رحم را در این حالت، مادر طفل شبیه‌سازی شده می‌دانند.^۵

۳- صاحب سلول و صاحب تخمک با هم: برخی هنگامی که سلول و تخمک متعلق به یک زن باشد، آن زن را مادر طفل می‌دانند و صاحب رحم را هم‌چون مادر رضاعی می‌شمارند.^۶ این طریقه حرام است و طفل حاصل از این فرآیند مثل ولد زنا و نامشروع است و به کس دیگری جز مادرش منتسب نمی‌باشد.

حالت چهارم - صاحب سلول، صاحب رحم و صاحب تخمک یک زن باشد:

در این صورت، طفل منتسب به مادرش می‌باشد و فاقد پدر است. برخی ضمن رد نظریه همسانی میان صاحب سلول و طفل شبیه‌سازی شده، به دو دلیل وی را مادر طفل شبیه‌سازی شده می‌دانند، زیرا اولاً- طفل شبیه‌سازی شده، جزئی از

۱- موقف الشرع من الاستنساخ البشري، ۲۰۰۵، يمكن الحصول على هذه المقالة في موقع الانترنتي:

http://www.islamonline.net/servlet/satellite?pagename=Islamonline_Arabic_Ask (13 Mar 2009)

۲- رأفت عثمان، محمد، ۲۰۰۳، الحقوق الاسريه المترتبة على الاستنساخ، يمكن الوصول على هذه المقالة في الموقع الانترنتي:

http://www.islamonline.net/servlet/satellite?pagename=Islamonline_Arabic_Ask (13 Mar 2009)

۳-...إن أمهاتهم إلا اللاتي ولدنهم...

۴-...حملته أمه وهنأ على وهن...

۵- عبد الله، عبدالله، ۲۰۰۹، الاستنساخ، يمكن الوصول على هذه المقالة في الموقع الانترنتي:

<http://egyig.com/Public/articles/ahkam/11/35819186.shtml> (13 Mar 2009)

۶- الاستنساخ، ۲۰۰۶، يمكن الوصول على هذه المقالة في الموقع الانترنتي:

http://forum.janatin.com/t3303_3.html (25 Sep 2010)

مادرش است؛ ثانیاً- استناد به آیه ۲ سوره مجادله می‌کنند.^۱ عده‌ای دیگر نیز در این حالت طفل را به مادرش منتسب می‌دانند و نسبت وی را با زوج این زن، همچون ربیبه دانسته فرزندان این زن و مرد را خواهران و برادران امی این طفل می‌شمارند.^۲

حالت پنجم - صاحب سلول زوج باشد و تخمک از زوجه گرفته شده و در

رحم زن دیگری کاشته شود:

برخی در این حالت صاحب سلول یعنی زوج را پدر طفل و صاحب رحم و صاحب تخمک را در حکم مادران رضاعی می‌دانند. همچنین معتقدند که در کلیه این حالات، طفل شبیه‌سازی شده یا به مادر منتسب است یا به پدر؛ زیرا صاحب سلول یا زوج است یا زوجه.^۳ باید توجه داشت که دیدگاه ایشان چندان هم صحیح نیست؛ زیرا هر چند تخمک عاری از محتویات ژنتیکی‌اش می‌شود، ولی باز هم بر خصوصیات ژنتیکی طفل شبیه‌سازی شده اثر دارد. البته عده‌ای دیگر این حالت را نیز حرام دانسته‌اند، بی‌آنکه دلیلی برای آن اقامه کنند. شاید وجه بیان مسأله از دیدگاه این گروه، قیاس نمودن با زنا باشد. این نظر نیز مردود است، زیرا قیاس از نظر ما دارای اعتبار نیست و دلیل دیگری بر حرمت وجود ندارد. از این رو، اقتضای اصل براءت، جواز این عمل است (مؤمن، ۱۳۸۴، ص ۷۷-۷۸).

یافته‌های پژوهش

بنابر آنچه از نظرات فقهای امامیه گفته شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که بیشتر فقها با اتخاذ یک ملاک، وجود مادر یا پدر را برای طفل

۱- القرضاوی، یوسف عبدالله، ۲۰۰۵، ما حکم الاستنساخ فی الاسلام، یمكن الوصول علی هذه المقالة فی المواقع الانترنتی:

http://www.qaradawi.net/site/topics/article.asp?cu_no=2&item_no=2883&version=1 (12 Des 2008)

۲- الاستنساخ، ۲۰۰۶، یمكن الوصول علی هذه المقالة فی الموقع الانترنتی:

http://forum.janatin.com/t3303_3.html (25 Sep 2010)

۳- همان

شبیه‌سازی‌شده، لحاظ کرده‌اند. لیکن ایرادهایی به دیدگاه عدم انتساب وارد است؛ بدین جهت که اولاً مفهوم مادری و پدری، مفاهیمی عرفی هستند و حقیقت شرعی به شمار نمی‌روند. پس اتخاذ ملاکی غیر از ملاک عرف، بلا اشکال به نظر می‌رسد. از سوی دیگر، در تولیدمثل جنسی، فرد اطلاعات ژنتیکی خود را از دو نفر دریافت می‌کند، یعنی در این حالت، منشأ متعدد است، اما در شبیه‌سازی، فرد، اطلاعات ژنتیکی خود را از یک نفر دریافت می‌کند که در این‌جا منشأ واحد است. بنابراین چه منشأ واحد باشد چه متعدد، وجود منشأ به تنهایی برای انتساب طفل شبیه‌سازی‌شده به منشأ، یعنی صاحب سلول، کفایت می‌کند. بنابراین، طفل را می‌توان حداقل به صاحب سلول ملحق دانست، حتی اگر نتوان او را ملحق به طرفین دانست. اما در مورد دیدگاه‌های فقهای اهل سنت باید اذعان نمود که هر چند نظریه جواز شبیه‌سازی در چارچوب زوجیت، نظریه مطلوبی به شمار می‌رود، اما اتخاذ دیدگاه ولدالزنا بودن این طفل در خارج از چارچوب ازدواج، چندان منطقی به نظر نمی‌رسد. بلکه با وجود دلایل و قراین فوق‌الذکر می‌توان طفل شبیه‌سازی‌شده را حداقل به یکی از طرفین ملحق دانست و در این صورت، از احقاق حقوق ناشی از اثبات نسب برای وی مطمئن شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ✓ اسلامی، سید حسن، *شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام*، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۶، چاپ اول
- ✓ _____ «*شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه شیعه: بررسی چهار دیدگاه*»، قم، کاوشی نو در فقه اسلامی، چهل و چهارم، ۱۳۸۵
- ✓ اشقر، محمد سلیمان، *ابحاث اجتهادیه فی الفقه الطیبی*، بیروت، موسسه ارساله، طبعه الاولی، ۱۴۲۲هـ.
- ✓ تسخیری، محمدعلی، «*نگاهی به موضوع شبیه‌سازی انسان به کمک تکنولوژی جدید*»، قم، مجله فقه اهل بیت، پنجاه و دوم، ۱۳۸۶
- ✓ جمعی از نویسندگان، *روش‌های نوین تولیدمثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق*، تهران، سمت، ۱۳۸۲، چاپ اول
- ✓ جواهری، حسن، «*تقسیم جنین و شبیه‌سازی*»، قم، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، چهل و هفتم، ۱۳۸۵
- ✓ حائری، سیدکاظم، «*شبیه‌سازی انسان*»، قم، مجله فقه اهل بیت، پنجاه و پنجم، ۱۳۸۷
- ✓ خادمی، نورالدین مختار، *الاستنساخ بدعه العصر فی ضوء الاصول و القواعد و المقاصد الشرعیه*، بیروت، دار وحی القلم، ۱۴۲۵هـ، الطبعه الاولی
- ✓ دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، چاپ دوم
- ✓ رضانیا معلم، محمد رضا، *باروری‌های نوین تولیدمثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳، چاپ اول
- ✓ شبستری، سیدحسن، *بررسی مشروعیت شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه فقهی، حدود و شرایط آن*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۶، چاپ اول
- ✓ طباطبایی حکیم، سید محمد سعید، *فقه الاستنساخ البشری و فتاوی طیبیه*، بی‌جا، بی‌نا، ۱۴۲۰هـ، الطبعه الاولی

- ✓ علیان نژاد، ابوالقاسم، «دیدگاه فقهی آیت الله مکارم شیرازی درباره دو مسأله شبیه‌سازی و راه‌های فرار از ربا»، قم، فصلنامه پژوهش و حوزه، ششم، ۱۳۸۰
- ✓ مؤمن، محمد، «شبیه‌سازی»، قم، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، چهل و ششم، ۱۳۸۴
- ✓ محسنی، محمد آصف، *الفقه و مسائل الطبیه*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲، چاپ اول
- ✓ محمدی، علی، شبیه‌سازی انسان، ملاحظات علمی، اخلاقی، حقوقی و فقهی، قم، معارف، ۱۳۸۷، چاپ اول
- ✓ موسوی بجنوردی، سید محمد، «بررسی حقوقی مسأله شبیه‌سازی انسان»، تهران، مجله تحقیقات زنان، دوم، ۱۳۸۷
- ✓ موسوی بجنوردی، سید محمد، *کلون‌سازی انسان، مجموعه مقالات فقهی، حقوقی و اجتماعی*، ج ۳، تهران، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱، چاپ دوم
- ✓ موسوی سبزواری، سیدعلی، *الاستنساخ بین التقنیه و التشریح*، بی‌جا، کوثر، ۱۴۲۳هـ چاپ دوم
- ✓ ناظمی، علی و دیگران، شبیه‌سازی انسان، تهران، آییژ، ۱۳۸۵، چاپ اول
- ✓ نجفی، محمدحسن، *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*، تهران، المکتبه السلامیه، ۱۴۰۱هـ چاپ ششم
- ✓ ولی‌زاده، رحمان و دیگران، «بررسی فقهی شبیه‌سازی»، بابل، مجله فقه و مبانی حقوق (دانشگاه آزاد بابل)، ششم، ۱۳۸۵
- ✓ «شبیه‌سازی از نگاه اخلاق و شرع در جدیدترین اظهار نظر مراجع»، تهران، روزنامه ایران، ۲۰/۱۰/۸۱
- ✓ «گفت‌وگو با حضرت آیات: مومن، جناتی و معرفت»، قم، کاوشی نو در فقه اسلامی چهل و ششم، ۱۳۸۵
- ✓ أبو غده، عبد الستار عبد الکریم، ۲۰۰۳، «*الاستنساخ من الزوجین و الاحکام التي تترتب علی نلک*»، يمكن الحصول على هذه المقالة في الموقع الانترنتی:

<http://www.e-cfr.org/ar/bo/4.doc> (15 Feb 2009)

✓ اشقر، محمد سليمان، ٢٠٠١، «نحو اجتهاد يضبط قضيه الاستنساخ الاحكام الشرعيه للاستنساخ»، يمكن الحصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:

<http://www.islamonline.net/servlet/satellite?pagename=>

Islamonline_Arabic_Ask (13 Mar 2009)

✓ حائرى، سيد كاظم، ٢٠١٠، استفتاات حول الاستنساخ، يمكن الحصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:

[http://www.alhaeri.com/bayanat/bohoth/new/Watan%20Sharei.](http://www.alhaeri.com/bayanat/bohoth/new/Watan%20Sharei.htm)

htm (4 May 2006)

✓ رأفت عثمان، محمد، ٢٠٠٣، «الحقوق الاسريه المترتبه على الاستنساخ»، يمكن الوصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:

<http://www.islamonline.net/servlet/satellite?pagename=Islamonline-Arabic-Ask>

(13 Mar 2009)

✓ طه، بدرية، ٢٠٠٩، «الاستنساخ .. حل سحرى لعقم الرجال»، يمكن الوصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:

<http://www.moheet.com/newsprint.aspx?nid=119559> (12 Feb 2009)

✓ عبد اللاه، عبدالله، ٢٠٠٩، «الاستنساخ»، يمكن الوصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:

<http://egyig.com/Public/articles/ahkam/11/35819186.shtml> (13 Mar 2009)

✓ قرضاوى، يوسف عبدالله، ٢٠٠٥، «ما حكم الاستنساخ فى الاسلام»، يمكن الوصول على هذه المقاله فى المواقع الانترنتى:

http://www.qaradawi.net/site/topics/article.asp?cu_no=2&item_no=2883&version=1 (12 Des 2008)

✓ مجاهد، صبحى، ٢٠٠٦، «الاستنساخ لمواجهة العقم .. رويه فقهي»، يمكن حصول على هذه المقاله فى موقع الانترنتى:

http://www.islamonline.net/arabic/shariah_corner/Fatwa/Topic_06/2006/11/01.shtml (13 Mar 2009)

✓ «الاستنساخ»، ٢٠٠٦، يمكن الوصول على هذه المقاله فى الموقع الانترنتى:
http://forum.janatin.com/t3303_3.html (25 Sep 2010)

✓ «موقف الشرع من الاستنساخ البشري»، ٢٠٠٥، يمكن الحصول على هذه المقالة
في موقع الانترنتى:

http://www.islamonline.net/servlet/satellite?Pagename=Islamonline_Arabic_Ask (13 Mar 2009)

Brumby, Margaret and Kasimba, Pascal, "When is cloning lawful?", Cambridge, Journal of in vitro fertilization and embryo transfer, Vol.4, No.4, 1987

Guenin, Louis M., "Stem cells, cloning, and Regulation", Rochester, Mayo Clinic Proceedings, Vol.80, No.2, 2005

Illmensee, Karl, "Cloning in reproductive medicine", New York, Journal of assisted reproduction and Genetics, Vol.18, No. 8, 2001

Tong, W F and SCNg, YFng, "Somatic cell nuclear transfer (cloning): Implication for the medical practitioner", Singapore, Singapore Med Journal, Vol.47, No. 7, 2002

پښتونخواه علمون انساني و مطالعات فرينجی
پرتال جامع علمون انساني